

Mariusz Bartnicki

(Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-9021-359X>

E-mail: mariusz.bartnicki@mail.umcs.pl

Zabić księcia! „Oprawcy” księcia Andrzeja Bogolubskiego w świetle ruskiej tradycji historiograficznej XII–XV w.

Kill the Prince! The „Torturers” of Prince Andrey Bogolyubsky in the Ruthenian Historiographic Tradition of the 12th–15th Centuries

ABSTRACT

The article was devoted to the circumstances of the murder of Andrei I Yuryevich, Grand Prince of Vladimir-Suzdal. In the presented text, the attention is put on the reasons for the murder of the prince and on his assassins, who in the literature on the subject were said to have a different social status and ethnic origins. After the analysis of the oldest chronicle and epigraphic records concerning the events of June 29, 1174, a hypothesis appeared that the motives for the murder of the prince can be found not only in the context of social conflicts, but also complex ethnic relations that probably took place during the period of intense colonization between the Volga and the Oka rivers.

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Mariusz Bartnicki, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2021.06.05	ACCEPTED: 2021.09.25		PUBLISHED ONLINE: 2021.12.28	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 <small>DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS</small>				

The motifs taken from previously written stories and hagiographic works about the torment of other Ruthenian rulers (*Lives of Boris and Gleb*, the story of the torment of Wasylek Trembowelski) played a significant role in the arrangement of events presented in the texts about the murder of Prince Andrei I Yuryevich. They influenced the way of presenting the „tormentors of the prince”, among whom a special role was assigned to „foreigners” – coming from outside the „Ruthenian World” – Ossetian, Ambaľ, or Bulgarian, the prince’s wife, while the other participants of the murder identified with people of low social status.

Key words: Ruthenian, Andrey Bogolyubsky, Tale about the murder of Andrey Bogolyubsky, assassinations of princes

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony został okolicznościom mordu księcia włodzimiersko-suzdalskiego Andrzeja Jurewicza Bogolubskiego. W prezentowanym tekście uwagę skoncentrowano na organizatorach mordu księcia, którym w literaturze przedmiotu przypisywano różny status społeczny oraz pochodzenie etniczne. W świetle obserwacji najstarszych zapisów latopisarskich i epigraficznych, dotyczących wydarzeń z 29 czerwca 1174 r., wysunięto hipotezę, że motywów morderstwa księcia, możemy doszukiwać się nie tylko na tle konfliktów społecznych lecz również złożonych relacji etnicznych, jakie zapewne zachodziły w okresie intensywnej kolonizacji międzyrzecza Wołgi i Oki.

Istotny wpływ na układ zdarzeń prezentowanych w tekstach o zabójstwie księcia Andrzeja Bogolubskiego odegrały motywy zaczerpnięte z wcześniej powstałych opowieści i utworów hagiograficznych dotyczących kaźni innych władców ruskich (cykl *O męczeństwie Borysa i Gleba*, *Opowieść o kaźni Wasylka Trembowelskiego*). Wpłynęły one na sposób prezentowania „oprawców księcia”, wśród których szczególną rolę przypisywano „obcym” – wywodzącym się spoza „Ruskiego Świata” – Osetyńcowi, Ambałowowi, lub Bułgarce, żonie księcia, zaś pozostałych uczestników mordu utożsamiających z ludźmi o niskim statusie społecznym.

Słowa kluczowe: Ruś Kijowska, Andrzej Bogolubski, *Opowieść o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego*, kaźnie książęce

Latem 2015 r., grupa badaczy, pracująca przy odnowieniu soboru Przemienienia Pańskiego w Perejaśławiu Zalewskim, dokonała niespodziewanego odkrycia. Pośrodku południowej absydy świątyni znaleziono unikatowy zabytek epigraficzny – spis zabójców księcia włodzimiersko-suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego. Zapis, ujęty w ramy zwieńczone krzyżem, został skomponowany w formie dyptyku. Tekst w prawej kolumnie brzmi następująco: „miesiąca czerwca 29 zabity został książę Andrzej przez swoich parobków, owemu wieczna pamięć, a tym – wieczna męka” [tłum. – M.B.]¹. W lewej kolumnie znajdował się spis morderców

¹ А.А. Гиппиус, С.М. Михеев, «Убийцы великого князя Андрея»: Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Переяславля-Залесского, „Slověne” 2020, 9, 2, s. 64–72.

księcia, których wedle tradycji latopisarskiej było 20-tu². Stan zachowania zabytku pozwala odczytać imiona zabójców. Brzmia one następująco: „Петр (Фралович), Амбал, Яким Кучкович, Офрем Моизич, Добрына Микитич, Ур..., Микита, Петр Иванович, Фролец, Мирошка, Петрко, Стырята”³. Późniejsze XV-wieczne latopisy wspominają jeszcze nieznaną z imienia żonę księcia⁴.

Zagadkowy zapis epigraficzny na ścianach perejasławskiego soboru skłania nas do refleksji, jak w tekstach narracyjnych prezentowano tych, którzy bezpośrednio byli odpowiedzialni za śmierć osób należących do rodu panującego. W niniejszym artykule spróbujemy więc przyjrzeć się, jak w kolejnych wersjach *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego* zmieniały się fabuły, w których pierwszoplanową rolę odgrywali zabójcy książe, jakie cechy i zachowania przypisywali im latopisarze. Zastanowimy się, czy w piśmiennictwie ruskim istniał pewien stereotyp, którym opisywano oprawców ksiąg.

Wróćmy więc do okoliczności mordu sprzed ponad ośmiuset lat, który dzięki odkryciu w soborze perejasławskim na nowo rozpalil wyobraźnię badaczy. Ofiara mordu – książę Andrzej Bogolubski (1111–1174) zapisał się w pamięci potomnych jako władca, który stworzył podwaliny późniejszego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego⁵. Był pierwszym z przedstawicieli dynastii Rurykowiczów, który postanowił związać swoje losy z północno-wschodnią Rusią i świadomie zrezygnował z rządów w Kijowie, bezwzględnie niszcząc przy tym macierz grodów ruskich⁶.

Decyzja Andrzeja Bogolubskiego, według biografów księcia, była starannie przemyślana⁷. Jeszcze posiłkując ojca – Jerzego Dołgorukiego – w walkach na południowej Rusi, wywioził on z leżącego w pobliżu Kijowa Wyszogrodu cudowną ikonę Bogurodzicy. Ów świętokradczy czyn był „punktem wyjścia” dla wykreowania nowego centrum religijnego i poli-

² Лаврентьевская летопись, в: Полное собрание русских летописей [dalej: ПСРЛ], т. 1, Ленинград 1926–1928, kol. 368–370; Ипатьевская летопись, в: ПСРЛ, т. 2, Санкт Петербург 1908, kol. 587.

³ А.А. Гиппиус, С.М. Михеев, *op. cit.*, s. 87.

⁴ Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью, в: ПСРЛ, т. 15, Санкт Петербург 1863, kol. 250.

⁵ W połowie XVI w. w tzw. Złotej Komnacie moskiewskiego Kremla, znajdowały się portrety władców (Włodzimierza I, Borysa i Gleba, Aleksandra Newskiego, Wasyla III, Iwana IV Groźnego), którzy uosabiali ideę Carstwa Rosyjskiego. Wśród nich znajdowała się również podobizna Andrzeja Bogolubskiego. Zob. Н.Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, Москва 2007, s. 221.

⁶ O powodach decyzji księcia zob. J. Pelenski, *The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kiev an Rus'*, „Harvard Ukrainian Studies” 1987, 11, 34, s. 303–316. Zob. też Н.Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, s. 21–22, 150–153.

⁷ *Ibidem*.

tycznego, które w zamyśle księcia przewyższać miało znaczeniem Kijów. Andrzej aktywnie zaangażował się w budowanie mitu o cudownej – teraz już włodzimierskiej – ikonie Bogurodzicy⁸ i rozpoczął prowadzoną z szerokim rozmachem rozbudowę Włodzimierza, a wkrótce także nowej rezydencji książęcej – Bogolubowa. By ukoronować swoje wysiłki, podjął również starania o powołanie metropolii we Włodzimierzu nad Kłazmą, co doprowadziło do długiego zatargu księcia z patriarchą kijowskim i wpłynęło na nie najlepsze kontakty z mieszkańcami Rostowa i Suzdala⁹. Relacje rodzinne także nie układały się najlepiej. Książę, ogarnięty ideą samowładztwa, skazał na banicję braci – Wsiewołoda, Michałka oraz synów swojego zmarłego brata – książąt Rościsławowiczów¹⁰.

Ten krótki szkic działalności księcia uzmysławia, jak wielu było zainteresowanych w rychłej śmierci włodzimierskiego władcy. W literaturze przedmiotu kwestia, kto był inicjatorem zabójstwa księcia, wciąż budzi żywe dyskusje. Jeszcze Wasilij Tatiszczew wysunął domysł, że morderstwo zaaranżował władca pobliskiego Riazania – książę Gleb Rościsławowicz¹¹. W środowisku książąt Rurykowiczów zleceniodawców widział również Jurij Limonow, który był przekonany, że najprawdopodobniej za zamachem stali synowie starszego brata Andrzeja – książęta Rościsławowicze. Zdaniem uczonego wskazuje na to porównanie w narracji zabójców księcia do Goriasiera, którego wysłał Świętopełk Przeklęty by

⁸ Na zaangażowanie księcia w wykreowanie Włodzimierza nad Kłazmą jako nowego centrum religijnego i politycznego na Rusi świadczy jego udział w redagowaniu opowiadania o cudach włodzimierskiej ikony Bogurodzicy, która stała się podstawą późniejszej *Legendy o cudach*. Zob. И.У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси (XI–XIV вв.)*, Москва 1960, s. 242; Н.Н. Воронин, *Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса*, w: *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова*, Москва 1963, s. 88–91; idem, *Из истории русско-византийской борьбы XII в., „Византийский временник”* 1965, 26, s. 198; А.Н. Насонов, *История русского летописания XI – нач. XVIII в.*, Москва 1969, s. 139; В.С. Иконников, *Опыт русской историографии*, Киев 1908, s. 953; И.Е. Забелин, *Следы литературного труда Андрея Боголюбского*, w: *Археологические известия и заметки*, nr 2–3, red. И.А. Линниченко, В.М. Михайловский, Москва 1895, s. 37–49; E.S. Hurwitz, *Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and the Myth*, Firenze 1980, s. 54–59.

⁹ Н.Н. Воронин, *Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг (Из истории русско-византийских отношений XII в.)*, „Византийский временник” 1962, 21, s. 32–41 i n.; idem, *Андрей Боголюбский*, s. 87–91.

¹⁰ Н.Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, s. 76.

¹¹ В.Н. Татищев, *История Российская с самых древнейших времен*, t. 3, Москва 1774, s. 227; Zdaniem D. Howajskiego relacje Gleba Rościsławowicza, szwagra wygnanych przez Andrzeja Bogolubskiego Rościsławowiczów, z księciem włodzimierskim nie układały się najlepiej. Gleb znajdował się według wspomnianego badacza w jakiejś formie zależności od Andrzeja. Sytuacja diametralnie zmieniła się po 29 VI 1174 r. Zob. Д.И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, Москва 1858, s. 52–54.

zgładził św. Gleba¹². Przeważająca część badaczy opowiada się za tezą, wedle której każń księcia Andrzeja była efektem napięć społecznych spowodowanych przez włodzimierskiego władcę. Wielu zwolenników ma koncepcja bojarzkiego spisku. Samowładcze aspiracje władcy doprowadzić miały do konfliktu z lokalnymi elitami, które w obawie przed represjami zgładziły księcia. Główną rolę w zorganizowaniu zabójstwa przypisywano Piotrowi i Jakimowi Kuczkowiczom, którzy kierowali się motywami osobistymi – zemstą za zabicie przez władcę włodzimierskiego ich ojca, Stepana Kuczki¹³. Inni badacze opowiadali się za hipotezą o antagonizmach między mieszkańcami nowo założonego Włodzimierza nad Kłazmą a starymi ośrodkami administracyjnymi: Suzdałem i Rostowem, które straciły status grodów centralnych. Zabójstwo księcia byłoby więc inspirowane z pobliskiego Suzdała lub Rostowa¹⁴. Inspiratorów mordu poszukiwano również wśród uboższych warstw mieszkańców Włodzimierza nad Kłazmą i postrzegano w kategoriach typowego antagonizmu między księciem a jego poddanymi¹⁵. W ostatnich latach zwracano uwagę również na sakralny wymiar morderstwa, upatrując w zabójstwie księcia wątków rytualnych¹⁶.

¹² J. Limonow zwracał uwagę również na przyczyny społeczne – liczne wyprawy księcia Andrzeja miały doprowadzić do niezadowolenia wśród uboższej ludności oraz bojarów włodzimierskich. Ю.А. Лимонов, *Владими́ро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории*, Ленинград 1987, s. 80–90.

¹³ И.Д. Беляев, *Сказания о начале Москвы*, „Русский вестник” 1868, 74, s. 13–15; W. Mawroдин uważał, że zabójcami księcia byli bojarzy, zaś śmierć władcy stała się sygnałem do powstania ludności. Zob. В.В. Мавродин, *Народные восстания в ревней Руси XI–XIII вв.*, Москва 1961, s. 85; В. Рыбаков, zwracał uwagę na, poprzedzające tragiczne wydarzenia z 1174 r., zatargi władcy z bojarami podczas planowanej wyprawy na Bułgarów Nadwołżańskich. Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, s. 552; В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 216.

¹⁴ Tak W. Passek, który wskazywał na passus latopisu wspominającego o obawach Rostowców przed zemstą Michała Jurewicza za śmierć brata – В.В. Пасек, *Княжеская и докняжеская Русь*, в: *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, Июль-Сентябрь, книга третья, Москва 1870, s. 5. Zob. В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. I, Москва 1987, s. 323–324.

¹⁵ М. Pogodin uważał, że na czele spisku stali bojarzy, ale poparła ich cała społeczność Bogolobowa. Zob. М.П. Погодин, *Князь Андрей Юрьевич Боголюбский*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1849, 10 (54), s. 29; Ю.В. Кривошеев, *Гибель Андрея Боголюбского. Историческое расследование*, Санкт Петербург 2003, s. 65, tam też dalsze zestawienie literatury.

¹⁶ Ю.В. Кривошеев, *op. cit.*, s. 76–85; И.Н. Данилевский, *А был ли казус? Некоторые размышления об одной перебранке, которой, вероятно, никогда не было*, „Казус. Индивидуальное и уникальное в истории” 2003, 5, s. 337–364.

Jak widzimy, inspiratorów i zabójców księcia wiązano w dotychczasowej literaturze przedmiotu z przedstawicielami niemal każdej grupy społecznej, jaka pojawiała się na kartach latopisów, począwszy od członków dynastii panującej, poprzez elity bojarskie a skończywszy na sługach książęcych.

ОПОВІЄЇ О ЗАБЌЇСТВІЕ І ЈЕГО ВЕРСЈЕ

Aby odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu kolejne wersje *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego* podlegały zmianom pod wpływem funkcjonującego w świadomości ich twórców, często uproszczonego i zabarwionego wartościująco, wyobrażenia o tragicznych wydarzeniach z nocy 29 czerwca 1174 r., musimy przede wszystkim określić wzajemną filiację tekstów. Możemy je podzielić na dwie zasadnicze grupy, biorąc pod uwagę czas ich zredagowania. Do najstarszych przekazów, które powstały w stosunkowo krótkim czasie po zabójstwie księcia, tj. jeszcze w XII stuleciu, należą wersje zapisane w trzech zwodach latopisarskich: ipatiewskim¹⁷, ławrientiewskim¹⁸ oraz nowogrodzkim¹⁹. Do tej grupy możemy dodać również epitafium z soboru Przemienienia Pańskiego w Perejaśławiu Zalewskim²⁰. Nie mniej ważne z punktu naszych rozważań są opowieści, które pochodzą ze znacznie późniejszego okresu mianowicie: XV-wieczne wersje latopisów: sofijskiego pierwszego²¹, rogożskiego²², radziwiłłowskiego²³. Pozwolą one, jak zobaczymy niżej, zaobserwować, jak w przekazach XII–XV w. zmieniały się „profile” morderców książęcych oraz motywacje, które skłoniły ich do zbrodni.

¹⁷ *Ипатъевская летопись*, kol. 581–596.

¹⁸ *Лаврентъевская летопись*, kol. 368–372.

¹⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, red. А.Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950, s. 34.

²⁰ <https://nauka.tass.ru/nauka/6817689> [dostęp: 10 I 2021].

²¹ *Псковская и Софийская летописи*, w: ПСРЛ, t. 5, Санкт Петербург 1851, s. 174.

²² *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, w: ПСРЛ, t. 15, Санкт Петербург 1863, kol. 250.

²³ *Радзивиловская летопись*, w: ПСРЛ, t. 38, oprac. М.Д. Приселков, Ленинград 1989, s. 138–139. Pomijam teksty z XVI i XVII w.: opowieść w *Księdze Stopni* metropolity Atanazego, *Opowieść o powstaniu Moskwy* oraz XVII w. epitafium nad grobem Michała Jurewicza w soborze uśpienia Bogurodzicy. Zestawienie XVI–XVII w. wersji *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego* zawiera tekst A. Kuzniecowa. Zob. А.А. Кузнецов, *Сведения источников XV–XVII вв. об участии в убийстве Андрея Боголюбского его жены*, w: *Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). К 80-летию члена-корреспондента РАН В.И. Буганова сборник статей*, red. Н.М. Рогожин, Москва 2012, s. 23–32.

Spośród wersji, które uznawane są za najstarsze, szczególną uwagę przyciągała tzw. *Rozległa opowieść*, znajdująca się w zwodzie ipatiewskim, oraz jej krótsza wersja – *Krótką opowieść* zachowana w kodeksie ławrientiewskim. Przekaz latopisu nowogrodzkiego, bardzo ogólnikowy, liczący zaledwie 10 wersów, uznawany jest za późny, powstały w wyniku nieuważnego skopiowania tekstu skróconej *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego*²⁴. Jakkolwiek teksty nie zawierają żadnych wskazówek dotyczących ich autorstwa, to w literaturze pojawiły się przypuszczenia, graniczące z pewnością, że najstarsza wersja opowieści wyszła spod pióra naocznego świadka wydarzeń – ihumena włodzimierskiego soboru Teodula²⁵, spowiednika książęcego oraz przewodniczącego kapituły uspieńskiej katedry – Mikoły²⁶, lub sługi księcia Andrzeja Jurewicza – Kuźmy Kijowianina²⁷.

Spornym zagadnieniem jest również kwestia filiacji obu tekstów. Znaczna część badaczy, idąc tropem Iwana Chruszewa, uważała za pierwotny, najstarszy tekst rozszerzoną wersję latopisu ipatiewskiego²⁸. Najpełniej pogląd ów rozwinął Borys Rybakow. Wspomniany badacz, zestawiając trzy fragmenty z wersji ławrientiewskiego latopisu (*Krótką opowieść*) i ipatiewskiej *Rozległej opowieści*, wykazał przewagę tej ostatniej pod względem gramatycznej i logicznej poprawności tekstu, jakkolwiek w świetle nowszych obserwacji tekstologicznych jego ustalenia nie są już tak przekonujące²⁹.

²⁴ Zob. И.Я. Фроянов, *Киевская Русь. Очерки отечественной историографии*, Ленинград 1980, s. 94–95. Wspomniany badacz zwrócił uwagę na pomyłkę autora przekazu nowogrodzkiego, wedle którego księcia Andrzeja zabito we Włodzimierzu nad Kłazmą, zaś zabójcy zaliczali się do książęcych „miłostników”; Por. Ю.В. Кривошеев, *op. cit.*, s. 60.

²⁵ Zdaniem М. Приселкова w 1177 r. we Włodzimierzu nad Kłazmą zakończono pisać tzw. pierwszą włodzimierską redakcję, w skład której weszły: *Powieść Lat Minionych* oraz włodzimierskie zapisy, przedstawione na tle dziejów Rusi Kijowskiej. Wspomniany uczony wysunął hipotezę, że autor redakcji rozpoczął swoją pracę jeszcze za rządów Andrzeja Bogolubskiego (po 1169 r.). Liczne wzmianki o włodzimierskim soborze Zaśnięcia Matki Bożej, skłoniły badacza do wniosku, że wspomniana redakcja powstała we wzmiankowanym soborze i była redagowana pod kierownictwem ihumena Teodula. Zob. М.Д. Приселков, *История русского летописания*, Санкт Петербург 1996, s. 108–123 i n.

²⁶ Zob. Н.Н. Воронин, *Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и ее автор*, „История СССР” 1963, 3, s. 80–97.

²⁷ К.Н. Бестужев-Рюмин, *О составе русских летописей до конца XV в.*, Санкт Петербург 1868, s. 105–107; И.П. Хрущев, *О древнерусских исторических повестях и сказаниях XI–XII столетий*, Киев 1878, s. 138–143; Б.А. Рыбаков, *Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*, Москва 1972, s. 90–104.

²⁸ И.П. Хрущев, *op. cit.*, s. 138–143.

²⁹ B. Rybakow zwracał uwagę na frazę ławrientiewskiej wersji: „смысль бо очистивъ и оумъ, яко полату красну **сию** създа въ **Володимери и в Боголюбѣмъ**, златом же и каменѣм драгымъ и женчюгомъ оукраси ю”, która jest ewidentnie błędna i przetaczał brzmienie tego fragmentu w ipatiewskim zwodzie: „смысль бо оставивъ и оумъ, яко

Zdaniem uczonego szczegółowość przekazu ipatiewskiego, który detalicznie opisuje przebieg morderstwa w nocy z 29 czerwca 1174 r. oraz wydarzenia, jakie nastąpiły w Bogolubowie po śmierci księcia, wskazuje, że opowieść powstała w oparciu o zeznania morderców księcia oraz o relację naocznego świadka, a zarazem autora przekazu, Kuźmy Kijowianina, który spisał ją w okresie od końca 1174 r. do maja następnego roku³⁰. Podstawową słabością wspomnianej hipotezy jest odpowiedź na pytanie, jak ta drobiazgowa opowieść, napisana w stylu przychylnym księciu Andrzejowi Bogolubskiemu, trafiła do *Kroniki kijowskiej* i została przyjęta w środowisku, w którym świeża była jeszcze pamięć o wydarzeniach z 1169 r., kiedy wspomniany książę doszczętnie spalił „macierz grodów ruskich”. B. Rybakow, dostrzegając ów problem, stworzył wielopiętrową hipotezę wedle której Kuźma uciekł do Czernichowa, gdzie na dworze księcia Michałka Jurewicza spisał opowieść o wydarzeniach w Bogolubowie. Po przejęciu władzy w Czernihowie przez księcia Światosława Wsiewołodowicza Kuźma Kijowianin kontynuował swoją pracę pisarską na dworze książęcym. Wspomniane zapisy trafiły następnie do *Kroniki południowo-ruskiej* w okresie kijowskich rządów Wsiewołodowicza (lata 1176–1181)³¹.

Analiza filologiczna wersji zapisanej w ipatiewskim zwodzie nie pozostawia jednak złudzeń, że tekst ów powstał z połączenia dwóch wersji: jednej powstałej w środowisku dworskim (świeckiej) oraz „kościelnej”³². Błędna data mordu księcia podana w ipatiewskim zwodzie, liczne powtórzenia i niejasności przemawiają za późną proveniencją wspomnianego tekstu³³. Autor *Rozległej opowieści* inspirował się do komponowania kolejnych wątków czerpał z *Żywotów Włodzimierza Wielkiego*, cyklu *Opowieści o męczeństwie Borysa i Gleba* (wpływ obu *Żywotów* przełożył się na obecność w *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego* topiki obecnej w *Żywocie Wacława Czeskiego*)³⁴, jak również z innych utworów typowych dla pi-

полату красну дшю оукрасивъ всеми добрыми нравы”, Б.А. Рыбаков, *Русские*, s. 80–82. Wydaje się jednak, że w pierwotnym tekście zdanie to brzmiało tak, jak zachowało się w latopisie z Perejaśławia Suzdalskiego: „смысль бо очистивъ и оумъ, и яко полату красну церковь създа въ Володимири и въ Боголюбамъ, златом же и камениемъ драгимъ и жемчугомъ оукраси ю”. Wprawdzie w tej frazie również jest jeden błąd gramatyczny, ale wynika on z późniejszego wtrętu „и въ Боголюбамъ”. Por. A.B. Кучкин, *Летописные повествования об убиении кн. Андрея Боголюбского*, w: *Письменные памятники истории Древней Руси*, red. Я.Н. Шапов, Санкт Петербург 2003, s. 64.

³⁰ Б.А. Рыбаков, *Русские*, s. 129.

³¹ *Ibidem*, s. 127–128 i n.

³² A.B. Кучкин, *op. cit.*, s. 62–65.

³³ *Ibidem*, s. 65. A.W. Kuczkin wiąże powstanie tej wersji z redakcją *Kroniki kijowskiej* z 1193 r.

³⁴ Г.Ю. Филипповский, *Столетие держаний: Владимирская Русь в литературе XII в.*, Москва 1991, s. 119–121.

śmiennictwa ruskiego: panegiryków książęcych, opowieści hagiograficznych³⁵ i bizantyjskiego modelu opisu świątyń (ἐκφρασις)³⁶. Opowieść taka mogła więc powstać przy okazji ostatniej redakcji *Kroniki kijowskiej*, czyli w schyłkowych latach XII stulecia.

Wielu zwolenników ma teza, która daje pierwszeństwo wersji zachowanej w północno-ruskiej tradycji latopisarskiej – tzw. *Krótkiej opowieści*³⁷, choć, biorąc pod uwagę pomyłki i późniejsze interpolacje w obu wersjach, najbardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie Antona Nasonowa, że ich podstawą był niezachowany do naszych czasów protograf *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Jurewicza*³⁸. Tekst „wersji północnej” został napisany nie wcześniej niż przed rokiem 1190, jakkolwiek wydaje się, że znacznie wiernej oddaje brzmienie pierwowzoru aniżeli *Rozległa opowieść*³⁹.

Spośród zachowanych tekstów, dotyczących zabójstwa Andrzeja Bogolubskiego, najstarszym wydaje się być zabytek epigraficzny znaleziony w Perejaśławiu Zalewskim. Wedle A. Gippiusa oraz S. Michajewa zapis powstał między czerwcem 1175 r. a czerwcem 1176 r. W tym okresie, po podziale władztwa Andrzeja między jego braci: Michałka i Wsiewołoda, temu ostatniemu przypadł Perejaśław Zalewski. Wspomniany władca rezydował w grodzie do 1176 r., kiedy to po śmierci brata (Michała Jurewicza) przejął władzę we Włodzimierzu nad Kłazmą⁴⁰. Jak przypuszczają badacze, motywy wykonania napisu w soborze Przemienienia Pańskiego w głównej świątyni Perejaśławia, który za panowania Andrzeja Bogolubskiego stracił swoje znaczenie jako centrum życia politycznego na rzecz Włodzimierza nad Kłazmą, nie wynikały tylko z powodów memoratywnych – upamiętnienia śmierci brata oraz napiętnowania zamachowców. Formuła klątwy, jaką opatrzono imiona zabójców książęcych, zdaniem wspomnianych uczonych, może świadczyć o objęciu ich anatema – wy-

³⁵ И.П. Еремин, *Киевская летопись как памятник литературы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” [dalej: „ТОДЛ”] 1949, 7, s. 81–90. Badacz zwrócił uwagę, że kościołem, na którym zbudowano kijowską wersję *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Jurewicza*, był przekaz o kaźni Igora Olegowicza. Por. А. Ковалёв, *Убийство Андрея Боголюбского и его освещение в памятниках летописания*, „Scriptorium: історія старожитного свету і сярэдніх вякоў” 2010, 6, <https://elib.bsu.by/handle/123456789/91494> [dostęp: 20 XII 2020].

³⁶ М.В. Кужлев, *Византийские образцы в работе древнерусского книжника: к историко-литературной характеристике экфрасиса в составе Повести об убиении Андрея Боголюбского*, <https://conference-spbu.ru/conference/42/reports/13422> [dostęp: 4 I 2021].

³⁷ Н.И. Серебрянский, *Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты)*, Москва 1915, s. 56; А.А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов*, Ленинград 1936, s. 76; М.Д. Приселков, *op. cit.*, s. 109, 122–123, 146.

³⁸ А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 153.

³⁹ Zob. uwagi А. Ковалёв, *op. cit.*, s. 3–10.

⁴⁰ А.А. Гиппиус, С.М. Михеев, *op. cit.*, s. 89–90.

kluczeniem ze społeczności wierzących. Kwestia ta jest jednak niezwykle złożona, ponieważ, jak zauważają badacze, nałożenie kary klątwy za występki przeciwko władzy książęcej, nie zaś za herezję, byłoby zjawiskiem wyjątkowym w średniowiecznej Rusi⁴¹. Zasadniczym problemem jest brak jakichkolwiek informacji źródłowych, poza pełnym niejednoznaczności napisem na ścianach perejaśławskiego soboru. Jeżeli treść klątwy byłaby ogłaszana publicznie w świątyniach, trudno wyjaśnić jakikolwiek brak informacji o takiej rangi wydarzeniu w przekazach latopisarskich. Kara anatemy byłaby niewątpliwie wyeksponowana przez autorów przekazów o zabójstwie księcia Andrzeja jako przestroga dla tych, którzy zamierzaliby dopuścić się podobnie haniebnego czynu.

Przechodząc do krótkiego przeglądu wersji *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Jurewicza* z XV–XVI stulecia, możemy, za Anatolijem Kuzniecowem skonstatować, że ich punktem wyjścia był najprawdopodobniej latopis nowogrodzki, w którym po raz pierwszy pojawił się motyw zemsty Michała Jurewicza, brata zamordowanego księcia na jego oprawcach⁴². Wspomniane XV- i XVI-wieczne teksty latopisów: sofijskiego pierwszego, rogożskiego oraz radziwiłłowskiego wnoszą kolejne informacje o okolicznościach zabójstwa księcia, jakkolwiek pochodzenie tych wiadomości nie jest w pełni znane⁴³. Szesnastowieczna wersja zredagowana przez autora *Księgi Stopni* – metropolitę Atanazego, która odegrała doniosłą rolę w rozwoju legendy o zabójstwie Andrzeja (m.in. *Opowieści o powstaniu Moskwy*), miała już wyraźny podtekst ideologiczny odwołując się do motywu „translatio imperii”⁴⁴.

ZABÓJCY KSIĘCIA I ICH POCHODZENIE

Przegląd wiadomości o zabójcach Andrzeja Bogolubskiego rozpoczniemy od wersji, jaka zachowała się w tradycji latopisarskiej północnej Rusi – w latopisie ławrientiewskim. Wspomniany tekst w sposób następu-

⁴¹ *Ibidem*, s. 92.

⁴² A.A. Кузнецов, *op. cit.*, s. 23–24.

⁴³ Na przykład N. Woronin uważał, że wiadomość z latopisu rogożskiego o udziale żony Andrzeja Jurewicza w zabójstwie męża pochodzi z niezachowanego zводу latopisarskiego 1212 r. Miniatury wspomnianego zводу częściowo zostały skopiowane w latopisie radziwiłłowskim – wśród nich iluminacja przedstawiająca zabójstwo księcia, na której przedstawiono postać kobiecą. Zob. Н.Н. Воронин, Рец. на кн.: Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник, „Вестник Академии наук СССР” 1945, 9, s. 112. Por. uwagi A. Ковалёв, *op. cit.*, s. 11.

⁴⁴ С.К. Шамбинаго, Повести о начале Москвы, „ТОДЛ” 1936, 3, s. 71; М.А. Салмина, Источники „Повести о зачале Москвы”, „ТОДЛ” 1960, 16, s. 255; А. Ковалёв, *op. cit.*, s. 11.

jący przedstawia morderców księcia: „Началникъ же оубициамъ Петръ Кучковъ зать, Аньбалъ Ѧсинъ ключникъ Ѧкымъ Кучковичъ а всѣхъ невѣрныхъ оубициъ числомъ. к̑ . Иже са были снали на вканыи свѣтъ. того днѣ оу Петра оу Кучкова зата”⁴⁵.

Autor cytowanego passusu nie podał motywów, które doprowadziły do zabójstwa księcia, nie określił również statusu społecznego i pochodzenia morderców – poza jednym uczestnikiem wydarzeń. Dlaczego autor opisu skoncentrował swoją uwagę na Ambale, wspominając o funkcji, jaką piastował na dworze książęcym oraz jego przynależności etnicznej (Jasin – Osetyniec⁴⁶)? Jeśli przyjmiemy, że pierwotny tekst (protograf) powstał zaraz po wydarzeniach z 29 czerwca 1174 r., najpóźniej w maju 1175 r.⁴⁷, to możemy domyślać się, że okoliczności zabójstwa księcia Andrzeja były powszechnie znane w księstwie włodzimiersko-suzdalskim i autor nie widział potrzeby rozpisywania się o pobudkach, którymi kierowali się zabójcy książęcy, jak również o pochodzeniu głównych inspiratorów mordu: Piotra – zięcia Kuczki oraz Jakima Kuczkowicza. Należeli oni do osób dobrze znanych lokalnej społeczności, zaś określenia: „ród Kuczków”, „Kuczkowicze” kryły chyba znacznie obszerniejszy komunikat, zrozumiały dla ówczesnych mieszkańców ziemi włodzimierskiej, a właściwie nieuchwytny dla współczesnego czytelnika opowieści.

Na taką ewentualność wskazuje jedna z XII-wiecznych грамот spisanych na korze brzoźowej (tzw. Берестяные грамоты) o numerze 723, znaleziona w Nowogrodzie, datowana na okres 1160–1180 r., w której mowa jest o grodzie Kuczkow (Кучков)⁴⁸. Lokalizację wspomnianego grodu pozwala określić wzmianka zwodu ipatiewskiego. Pod rokiem 1176 zamieszczono wiadomość o chorobie księcia Michała Jurewicza, którego niesiono do Kuczkowa, tj. do Moskwy”⁴⁹. Zbieżność nazw grodu Kuczkow i rodu Kuczkowiczów od dawna przyciągała uwagę badaczy i stała się podstawą hipotezy o spisku bojarskim (Kuczkowiczów uznawano za bojarów suzdal-

⁴⁵ *Лаврентьевская летопись*, kol. 587.

⁴⁶ I. Dobrodomow wysunął tezę, wedle której Ambal był z pochodzenia nie Osetyńcem a Burtasem, zob. И.Г. Добродомов, *Об одном алаано-буртасском имени в эпитафиях волжских булгар XIV века*, w: *Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии*, red. В.П. Яйленко, Москва 1993, s. 130–150.

⁴⁷ Na taką datację wskazują zawarte w tekście wiadomości dotyczące braci Andrzeja: Wsiewołoda i Michała Jurewiczów. Zob. В. Кучкин, *op. cit.*, s. 64.

⁴⁸ „Поклон от Душилы Нясте (?). Я пошел в „Кучков”. Хотят ли ждать или не хотят” [wyróżnienie – M.B.], <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/723/> [dostęp: 10 I 2021].

⁴⁹ *Ипатьевская летопись*, kol. 600. Por. Д.А. Корсаков, *Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростовско-Суздальской земли*, Казань 1872, s. 85–87.

skich, lub nowogrodzkich⁵⁰, posiadaczy siół leżących nad rzeką Moskwą), który doprowadził do zamordowania Andrzeja Bogolubskiego.

Wydaje się jednak, że na motywy zabójstwa księcia i rolę, jaką odegrał w nim ród Kuczkowiczów, możemy spojrzeć z nieco innej perspektywy. Zdaniem lingwistów miano „Кучков” jak i „Кучковичъ” wiązać należy z nazewnictwem wywodzącym się z kręgu ludów bałtyjskich (pruskie toponimy – Kuczke, Kuczithen, lub litewski antroponim – Kucaitis lub toponimy – Kuckelių, Kucių, K-učkų)⁵¹ lub ugrofińskich (w dialekcie j. maryjskiego słowo – „кучкыж” oznacza orła, określenie „кучык” – krótki)⁵². Oba warianty wydają się wysoce prawdopodobne, jeśli weźmiemy pod uwagę obraz etniczny obszarów nadwołżańskich.

Międzyrzecze Wołgi i Oki było obszarem zróżnicowanym pod względem etnicznym. Przeważającą grupę wśród ludności późniejszej Rusi włodzimiersko-suzdalskiej stanowili Ugrofinowie: Muromcy, Wepsowie, Maryjczycy, Mieszczera, Mordwini. Jedynie nad górną Oką i Donem zaznaczyło się osadnictwo słowiańskie (Wiatycze)⁵³. Jednym ze spornych zagadnień dotyczących mieszkańców Rusi włodzimiersko-suzdalskiej jest kwestia asymilacji i sławizacji ludności ugrofińskiej pod wpływem napływającego z południa żywiołu słowiańskiego⁵⁴. Wedle przeważającej części badaczy radzieckich i rosyjskich w połowie XII w. na obszarach kontrolowanych przez Rurykowiczów powstała jednorodna pod względem kulturowym społeczność – tzw. dawnoruski naród⁵⁵. Powyższa hipoteza budzi jednak poważne wątpliwości, zwłaszcza w odniesieniu do peryferiów władztwa Rurykowiczów – a takowym w połowie XII w. była ziemia

⁵⁰ Za nowogrodzkim pochodzeniem rodu Kuczków opowiadają się A. Gippius i S. Michejew. Zob. A.A. Гиппиус, С.М. Михеев, *op. cit.*, s. 81.

⁵¹ В.Н. Топоров, «Baltica» Подмосковья, в: *Балто-славянский сборник*, red. В.Н. Топоров, Москва 1972, s. 217–281.

⁵² А.Л. Шилов, *Этнонимы и неславянские антропонимы берестяных грамот*, „Вопросы ономастики” 2010, 1, s. 43–44.

⁵³ Е.А. Рябинин, *Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей. Историко-археологические очерки*, Санкт Петербург 1997, s. 3–6.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ А.Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, t. 1, Москва 1938, s. 10–12; termin ten wprowadził do obiegu naukowego W. Mawrocin. Zob. В.В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства*, Ленинград 1945, s. 432 i n.; zob. Н.М. Юсова, «Проблема давньоруської народності» в праці В.В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.), „Ruthenica” 2001, 1, s. 152–163. P. Tołoczko, który opowiada się za koncepcją wczesnego wykształcenia się świadomości wspólnotowej wśród mieszkańców Rusi, uznając termin „dawnoruska narodowość” za „gabinetowy twór”, zaproponował określenie „dawnoruska wspólnota etnopolityczna”. Zob. П.П. Толочко, *Древнерусская народность. Воображаемая или реальная*, Санкт Петербург 2005, s. 13.

włodzimiersko-suzdalska. Zdaniem J. Limonowa wspomniany obszar w pełni wszedł w orbitę wpływów Rurykowiczów już pod koniec XI w. (1096 r.), o czym świadczą latopisarskie wzmianki o ruskich posadnikach i zbieranych przez nich daninach⁵⁶. Wydaje się jednak, że zwierzchnictwo to miało raczej nominalny charakter. Pełną kontrolę nad określonym terytorium dawała dopiero kolonizacja i budowa sieci osadniczej podporządkowanej administracji książęcej. Wspomniane zjawiska na Rusi włodzimiersko-suzdalskiej przybrały na intensyfikacji dopiero w połowie XII stulecia i wówczas nastąpiło nasilenie procesów akulturacji miejscowej ludności, wśród której zdecydowanie przeważał żywioł ugrofiński⁵⁷. W tym właśnie okresie założone zostały: Jurew Polski (1152 r.), Perejasław Zalewski (1152 r.), Zwienigród (1152 r.) oraz Moskwa (1147–1156 r.)⁵⁸.

Wszystkie te inicjatywy osadnicze były dziełem Jerzego Dołgorukiego, który podjął wysiłki ściślejszego podporządkowania swojej władzy terytorium rozlokowanego wokół Włodzimierza nad Kłajmą (zał. 1108 r.). Dzieło ojca kontynuował Andrzej Bogolubski, który postanowił trwale związać swoje losy z Rusią suzdalsko-włodzimierską i uczynić z niej jedno z najważniejszych centrów „Ruskiego Świata”⁵⁹. Działania kolonizacyjne i fundacyjne podjęte z niebywałym rozmachem niechybnie prowadziły do konfliktów z miejscową społecznością. W przekazach latopisarskich zostały one przedstawione w zawołowanej formie w opisie okrucieństw, jakich dopuszczał się jeden z zaufanych „ludzi” księcia, uzurpujący stanowisko biskupa włodzimierskiego Fedorko⁶⁰.

Wracając do pytania o powody, dla których w opowieści szczególnie została wyeksponowana postać Ambała, możemy przede wszystkim wskazać na rolę, jaką odegrała ona w budowaniu fabuły. Wzorcem dla kompozycji przekazu o zabójstwie księcia Andrzeja Bogolubskiego, jaki zachował się w latopisie ławrientiewskim była *Opowieść o męczeństwie i cu-*

⁵⁶ Ю.А. Лимонов, *op. cit.*, s. 19–20.

⁵⁷ Е.А. Рябинин, *op. cit.*, s. 186 i n.

⁵⁸ Ю.А. Лимонов, *op. cit.*, s. 22. Limonow wspomnianą kolonizację wiązał z zagrożeniem ze strony Bułgarów Nadwołżańskich. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak teza Korsakowa, który traktował wspomniane działania osadnicze jako kolonizację północno-wschodniej Rusi. Zob. Д.А. Корсаков, *op. cit.*, s. 83–89.

⁵⁹ Н.Н. Воронин, *Из истории*, s. 198; А. Насонов, *op. cit.*, s. 139; Е.С. Hurwitz, *op. cit.*, s. 54–59.

⁶⁰ „Много бо пострадаша члвци ꙗко него. въ держаньи юго и селъ изнебывши и вружъа и конь друзии же и роботы добыша заточеньа же и грабленьа не токмо простыемъ но и мнихомъ игуменомъ и ерьемъ безъмлствъ сии мучитель другимъ члвкомъ головы порѣзваеа и бороды инымъ же вчи выжигаетъ и азъ языкъ оуръзаеа и иныа распинаеа по стѣнѣ и муча немлствнѣ хотя исхитити Жъ въ всѣхъ имѣныа имѣныа бо бѣ не сытъ акы адѣ”. *Лаврентьевская летопись*, kol. 356–357.

dach Borysa i Gleba. Uczeni od dawna zwracali uwagę na zapożyczenia całych fraz ze wspomnianego utworu. Ambała (Osetyniec – Burtas?)⁶¹, byłby więc odpowiednikiem sługi św. Gleba – Torka, który na polecenie Goriasiera zgładził księcia⁶². Jak zobaczymy niżej, wspomniana rola Ambała znalazła jeszcze nowe rozwinięcie w tzw. „rozległej redakcji” ipatiewskiego latopisu.

Podsumowując powyższe obserwacje, możemy więc przyjąć, że w wersji ławrientiewskiej dostrzegalne jest modelowanie przekazu w duchu opowieści o Borysie i Glebie, jakkolwiek przez tę literacką wizję śmierci Andrzeja Bogolubskiego przebijają realne echa wydarzeń. Kuczkowicze, inicjatorzy zamachu, należeli prawdopodobnie do jednego z miejscowych i zapewne wpływowych rodów, byli więc dobrze znani mieszkańcom księstwa włodzimiersko-suzdalskiego.

Spojrzenie na kwestię zabójstwa Andrzeja Bogolubskiego przez pryzmat intensywnego procesu kolonizacji i akulturacji ludności międzyrzecza Oki i Wołgi w drugiej połowie XII w. skłania do hipotezy, że motywów morderstwa księcia możemy doszukiwać się nie tylko na tle konfliktów społecznych lecz również złożonych relacji etnicznych, jakie zachodziły w okresie intensywnego kolonizacji międzyrzecza Wołgi i Oki⁶³.

Konfrontacja wersji ławrientiewskiego latopisu z zapisem umieszczonym w soborze Przemienienia Pańskiego w Perejasławiu Zalewskim, pozwala wysnuć wniosek o wzajemnej zgodności obu przekazów źródłowych⁶⁴. Należy jednak zaznaczyć, że każdy z tekstów ze względu na funkcję, jakie pełnił, zawiera również właściwy dla swojego gatunku zasób informacji. Zapis epigraficzny, zawiera więc zwięzły komunikat o czasie zabójstwa księcia oraz imiona oprawców władcy, w znacznie pełniejszej liczbie, aniżeli znajdujemy w przekazach latopisarskich⁶⁵. Oprócz zna-

⁶¹ Kwestię statusu społecznego klucznika Ambała rozpatrzył J. Limonow. Zob. Ю.А. Лимонов, *op. cit.*, s. 90.

⁶² А. Ковалёв (*op. cit.*, s. 6) uważa, że postać Ambała została wprowadzona, by „rozbroić” księcia, ponieważ zarówno Borys, jak i Gleb byli bezbronni wobec siepaczy naślanych przez Świętopelka.

⁶³ O nieprzychylnym stosunku miejscowych do „obcych” z Rusi świadczy passus latopisu ławrientiewskiego, zamieszczony pod 1176 r.: „Сѣдащеа Ростиславичеа в кнаженѣи земля Ростовскыѣ роздаѣла бѣста по городомъ посадничѣство „Русьскымъ дѣдычкимъ” [wyróżnienie – M.B.]. вни же многу таготу людемъ симъ створиша продажами и вирами”. *Лаврентьевская летопись*, kol. 376.

⁶⁴ А.А. Гиппиус, С.М. Михеев, *op. cit.*, s. 77.

⁶⁵ Ze względów na trudności z jednoznacznym odczytaniem tekstu, А.А. Гиппиус, С.М. Михеев określają liczbę wzmiankowanych zamachowców na od 11 do 13. *Ibidem*, s. 87.

nych z narracji latopisarских spiskowców: Piotra Florowicza⁶⁶ (według wersji latopisarskiej zięć Kuczki), Ambała (wzmiankowany w inskrypcji bez funkcji, jaką pełnił na dworze zamordowanego księcia), Jakima Kuczkowicza (Kuczkowicz – również wzmiankowany w przekazach latopisarских), Ofrema Mojzowicza (pominięty w najstarszych wersjach *Opowieści o zabójstwie księcia Andrzeja*, ale znany z późnych XV w. latopisów), perejasławskie skrafitii wymienia imiona: Dobrynii Mikiticza (którego miano jest bardzo zbliżone do bohatera bylin – Dobryni Nikiticza – pogromcy wielogłowego węża Gorynycza), identyfikownego przez A. Gippiusa i S. Michajewa z Dobrynią Długim, sprzymierzeńcem księcia Mściława Rościszlawowicza, który poległ w bitwie pod Jurewem Polskim w 1176 r.⁶⁷, Piotra Iwankowicza, Froleca, Miroszki, Pietrka Styriaty⁶⁸. Niestety, brak przekazów źródłowych, uniemożliwia pewną identyfikację zabójców władcy. Pochodzenie społeczne spiskowców w świetle perejasławskiej inskrypcji również przedstawia się niejasno. Wszyscy uczestnicy mordu zostali bowiem określani jako „папоѡ”⁶⁹, co odpowiada wersji zapisanej w tzw. *Rozległej opowieści o zabójstwie Andrzeja*. Prawdopodobnym wydaje się domysł uczonych, że wspomnianego określenia użyto nie tyle dla scharakteryzowania statusu społecznego zamachowców lecz w pejoratywnym znaczeniu tego słowa⁷⁰. Warto w tym względzie odwołać się do przykładów użycia podobnego znaczeniowo epitetu w *Kronice halicko-wołyńskiej*. Tak na przykład kronikarz, opisując pobyt Daniela Romanowicza u Batu-chana, dodał swoisty komentarz: „Данилови Романовичю . князю бывшоу великоу . вбладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимеромъ . и Галичемъ . со братомъ си инѣми странами . ннѣ сѣдить . на колѣноу . и **ХОЛОПОМЪ** называетъ”⁷¹.

W podobnym tonie ów zwrot został użyty w passusie opisującym fortel Wasylka Romanowicza, który został zmuszony przez Mongołów do rozbiórki fortyfikacji Chełma. Książę upozorował bunt grodu, zaś sam odegrał „rolę” rozgniewanego nieposłuszeństwem chełmianian władcy,

⁶⁶ Według A. Gippiusa i S. Michejewa, ojcem Piotra mógł być ktitor moskiewskiej cerkwi Flora i Laura. *Ibidem*, s. 80. Warto zaznaczyć, że otczestwo Piotra zostało dopisane po sporządzeniu inskrypcji, nie znamy również imienia fundatora cerkwi.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 82.

⁶⁸ Uwagę badaczy perejasławskiego skrafiti zwróciło miano Styriata, które pojawia się również na fragmentach sztukaterii pochodzącej z cerkwi Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Rurykowem Gorodidszczu niedaleko Nowogrodu, co skłania ich do hipotezy o tożsamości Nowogrodzkiego Styriaty ze wzmiankowanym w skrafiti zabójcą księżęcym. *Ibidem*, s. 86.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 77–78.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ипатьевская летопись*, kol. 808.

który w obelżywy sposób zwracał się do dowodzących obroną bojarów: „Костянтине **холопе** и ты . и другии **холопе** . Лоука Иванковичю се городъ брата моего”⁷².

Przyjrzyjmy się, jak zabójcy księcia Andrzeja Jurewicza byli postrzegani przez redaktora *Kroniki kijowskiej*. Autor wersji zachowanej w południowo-ruskim zwodzie ipatiewskim przede wszystkim pisał swoją opowieść z perspektywy Kijowa. W tekście znajdujemy frazy, których sens mógł być odczytany przez osobę dobrze zorientowaną w topografii wspomnianego grodu⁷³. Redaktor kroniki czuł również potrzebę objaśnienia kijowskiemu czytelnikowi motywów, jakimi kierowali się zabójcy księcia, jak również przedstawienia ich pochodzenia. Dowiadujemy się więc, że inicjatorem zamachu był Jakim Kuczkowicz, którego kronikarz scharakteryzował jako „umiłowanego sługę władcy”. Impulsem, który skłonił Jakima do mordu, było stracenie na polecenie książęce nieznanego z imienia brata Kuczkowicza. W dalszej części opowieści, zgodnie z północno-ruską wersją tekstu, redaktor *Kroniki kijowskiej* przypisał inicjatywę zamachu i jego realizację zięciowi Kuczki – Piotrowi oraz klucznikowi – Osetyniecowi Ambałowi⁷⁴.

Autor kijowskiej wersji opowieści „znał” wiele szczegółów dotyczących okoliczności mordu, których nie znajdujemy w tekście północno-ruskiej *Krótkiej opowieści*. Dowiadujemy się więc o rozterkach zamachowców, którzy dwukrotnie podejmowali próbę zabójstwa księcia. Dopiero ośmieni, a raczej „oszołomieni” winem, które spożyli w miodnicy, postanowili zrealizować swoje zamiary⁷⁵. Podobny motyw znajdujemy w przekazie kronikarza czeskiego Kosmasa, który przedstawił kaźń, jaką księciu Jaro-mirowi zgotowali przedstawiciele rodu Wrszowców. Wspomniany passus brzmi następująco: „Ah mala mens, malus animus! Quod ruminant sobrii, palam faciunt ebrii. Nam iniquitas eorum ut incaluit et assumpsit cornua mero, capiunt dominum suum et crudeliter ligant atque nudum et resupinum per brachia et pedes ligneis clavis affigunt humi et saltant saltu ludentes militari, saltantes in equis trans corpus sui heri”⁷⁶.

⁷² *Ibidem*, kol. 851.

⁷³ Zob. Б.А. Рыбаков, *Русские*, s. 79. Na przykład, by opisać lokalizację rezydencji książęcej w Bogolubowie, redaktor *Kroniki kijowskiej* odwoływał się do podkijowskiego Wyszogrodu.

⁷⁴ *Ипатьевская летопись*, kol. 587.

⁷⁵ *Ibidem*. Według J. Kriwoszejewa, passus ten świadczy o rytualnym charakterze zabójstwa księcia i obecności w tekście żydowskich wątków, zob. Ю.В. Кривошеев, *op. cit.*, s. 71–85.

⁷⁶ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, red. B. Bretholz, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum nova series*, t. 2, Berlin 1923, s. 62.

Warto również zwrócić uwagę na przekazy źródłowe dotyczące zabójstwa króla duńskiego Eryka V Glippinga. Wspomniany władca został zamordowany 22 listopada 1286 r. niedaleko Viborga przez grupę spiskowców, na czele których stali członkowie dworu: Stig Andersen Hvide, Jacob Nielsen oraz towarzyszący władcy Rane Jonsen. Zabójcy, których wedle najstarszego przekazu było siedmiu, po uprzednim zgaszaniu światła (sic!), napadli na leżącego w łóżku księcia, zadając mu pchnięcia sztyletami. Późniejsze przekazy wspominały już o 56-u uczestnikach mordu⁷⁷. Dla naszych rozważań szczególną wartość ma pełne dramatyzmu zeznanie, jakie przed arbitrami papieskimi złożył syn zamordowanego – Eryk Menved⁷⁸. Brzmi ono następująco: „Da deres forblindede trop af sammensvorne var blevet samlet, rejste mørkets sønner sig midt om natten med vildskab mod kong Erik, Herrens salvede, og på det allergrusomste ombragte de ham med utallige og gruopvækkende sår, som han fik, mens han lå i sin seng”⁷⁹.

Powyższe przekazy, mimo swej różnorodności, mają wspólny punkt odniesienia: w przekonaniu autorów, występku tak haniebnego, jakim było morderstwo władcy-pomazańca Bożego, nie mogli dopuścić się ludzie świadomi swych czynów. Nikt bowiem przy zdrowych zmysłach nie występuje przeciw prawu Bożemu⁸⁰. Zamachowcy przedstawieni zostali według określonego modelu pasującego bardziej do opisu barbarzyńców aniżeli ludzi cywilizowanych: zachowują się jak dzikie zwierzęta, działają kierowani nieokiełznaną furją, podstępnie, najczęściej późną nocą, zadając ofiarom niezliczone ciosy.

Tak została również przedstawiona scena mordu księcia Andrzeja, którą południowo-ruski kronikarz uzupełnił o nowe detale. Wróćmy na chwilę do przekazu latopisu ławrientiewskiego. Wedle *Krótkiej opowieści o zabójstwie księcia Andrzeja* napastnicy udali się do łóżnicy książęcej, licząc

⁷⁷ T. Brandt, *Kongemordet i Finderup Lade*, København 2018, s. 85.

⁷⁸ Proces papieski toczył się w latach 1295–1302 i dotyczył sporu pomiędzy Erykiem VI a arcybiskupem Lund – Jensem Grandem. Wprawdzie proces dotyczył przekroczenia uprawnień królewskich (uwięzienia arcybiskupa w zamku Søborg oraz zniszczenia majątków arcybiskupa, jednakże w trakcie procesu król oskarżał z kolei Granda o sprzyjanie spiskowcom, którzy zamordowali jego ojca. Zob. *ibidem*, s. 103–106.

⁷⁹ Tekst za: T. Brandt, *op. cit.*, s. 84–85, „kiedy zebrała się zaślepiona [nienawiścią] grupa spiskowców, ci synowie ciemności powstałi w środku nocy z dzikością przeciwko królowi Erykowi, pomazańcowi Pana, a co najbardziej okrutne, pozostawili go z niezliczonymi i makabrycznymi ranami, które otrzymał, gdy leżał w łóżu” [tłum. – M.B.].

⁸⁰ O istnieniu przekonania na Rusi o nienaruszalności osoby władcy jako pomazańca Bożego świadczą chociażby rytzy związane z odsunięciem go od sprawowania rządów. W Nowogrodzie, gdzie takie sytuacje zdarzały się często, „wygnanego” księcia przetrzymywano w cerkwi, do czasu intronizacji nowego władcy. Zob. M. Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015, s. 291–292.

na element zaskoczenia. Plan jednak się nie powiódł, ponieważ książę Andrzej zorientował się, że głos osoby, która poprosiła go o otwarcie drzwi, nie należał do jego sługi – Prokopa. Władca podjął próbę obrony, jednakże miecz „św. Borysa”, który znajdował się w komnacie, został zawczasu zabrany przez jednego z zamachowców – klucznika Ambała. Spiskowcy wyłamali drzwi i rzucili się na księcia z szablami, zadając na oślep liczne ciosy. Przekonani o śmierci władcy opuścili następnie miejsce zbrodni. Ciężko ranny książę zdołał schronić się pod sienią, jednakże spiskowcy, słysząc hałas, po śladach krwi (wówczas dopiero zapalili świecę) znaleźli konającego władcę i dokończyli swoje dzieło⁸¹.

Południowo-ruski latopisarz, wykorzystując konstrukcję „*oratio recta*”, znacznie rozszerzył ów opis, przytaczając skierowane do prześladowców słowa księcia, który przyrównał ich do Goriasera, zabójcy św. Gleba⁸². Autor kijowskiej redakcji nie ukrywał więc, że inspiracją przy komponowaniu opisu mordu władcy włodzimierskiego była opowieść o św. Borysie i Glebie. Finalna scena zabójstwa księcia Andrzeja została ujęta wedle reguł towarzyszących przedstawianiu śmierci męczeńskiej – żarliwie modlącej się ofiary, która z pokorą przyjmuje cierpienie, jakie zesłał nań Bóg⁸³.

W *Kronice kijowskiej* została również rozbudowana ta część narracji, która opowiadała o wydarzeniach jakie nastąpiły po zabójstwie księcia. Dowiadujemy się więc o rabunku kosztowności książęcych oraz oręża i koni należących do „miłośników” księcia. Zabójcy Jurewicza (przypomnijmy: według kronikarza słudzy!) zebrali w Bogolubowie drużynę (książęcą?) i rozpoczęli pertraktacje z mieszkańcami pobliskiego Włodzimierza, starając się wysondować nastroje wobec wydarzeń, jakie zaszły w Bogolubowie. Autor przekazu przytoczył również opowieść o perturbacjach związanych z pochowaniem ciała zamordowanego księcia, które oprawcy zamierzali rzucić psom na pożarcie. Zabezpieczeniu szczątków zmarłego zapobiegł sługa księcia – Kuźma Kijowianin. Polecił on Ambałowi okryć ciało władcy, a następnie przenieść do kruchty bogolubowskiej świątyni. Warto odnotować, że miejscowi duchowni nie byli skorzy do pochowku swojego pana. Dopiero na trzeci dzień po morderstwie Arseniusz, ihumen klasztoru Kosmy i Damiana, odprawił nad ciałem zmarłego nabożeństwo żałobne⁸⁴.

⁸¹ *Лаврентьевская летопись*, kol. 587.

⁸² Zob. A. Ковалёв, *op. cit.*, s. 8.

⁸³ *Ипатьевская летопись*, kol. 590–591.

⁸⁴ *Ibidem*, kol. 590–591.

Przyjrzenie się wersji *Kroniki kijowskiej* nie pozostawia złudzeń, że wiele ze szczegółów mordu Andrzeja Bogolubskiego ma w rzeczywistości literackie pochodzenie⁸⁵. Kijowski redaktor kroniki, portretując morderców księcia, przedstawił ich jako ludzi niskiego stanu, wśród których był też obcy – „heretyk Ambał”. Warto podkreślić, że w opowieściach o kaźniach innych Rurykowiczów również sięgano po motyw oprawców wywodzących się spoza „ruskiego świata”. W cyklu opowieści o św. Borysie i Glebie, które, jak wspomnieliśmy, były swoistym wzorcem do opisu kaźni księcia Andrzeja, oprawcami książąt również byli cudzoziemcy. Borysa Włodzimierzowicza podjęli się zgładzić wprawdzie wyszogrodzcy bojarzy: Путша, Италец, Еловичь, Ляшко⁸⁶, uwagę jednak zwraca fakt, że imiona co najmniej dwóch z nich odnosiły się do ich etnicznego pochodzenia. Wspomniani zamachowcy ciężko zranili księcia, ale śmiertelny cios zadali dwaj Waregowie przysłani przez księcia Świętopełka⁸⁷.

Podobnie rzecz miała się z okolicznościami śmierci księcia Gleba. Świętopełk Przekłety zadanie to porучzył niejakiemu Goriasierowi (Горясер), ale kaźni dokonał kucharz książęcy – Tork z pochodzenia. Zastanawia fakt, że w przekazie *Powieści Lat Minionych* dotyczącym wydarzeń z roku 1096 i opisującym kaźń innego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów – Wasylka Trembowelskiego, oprawcą, który dokonał oślepienia księcia był również Tork – niejaki Berenda, owczarz księcia Świętopełka Jarosławowicza⁸⁸. Na zakończenie tego krótkiego przeglądu „kaźni książęcych” w literaturze staroruskiej XII w. możemy jeszcze wspomnieć o księciu Jarosławie Świętopełkowiczu. Okoliczności śmierci wspomnianego władcy wprawdzie nieco się różnią od wyżej przedstawionych, ponieważ książę zginął w trakcie oblężenia Włodzimierza Wołyńskiego, ale w dość niejasnych okolicznościach. Wedle przekazu władcę zabiło dwu Lachów, którzy, zaczaiwszy się pod grodem, zgładzili podstępem niczego nie spodziewającego się księcia⁸⁹.

Powracając do zawartej w *Kronice kijowskiej* wersji *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego*, możemy zauważyć, że w końcowej partii tekstu to Osetyniec Ambał został głównym negatywnym bohaterem opowieści. Do kompozycji tej części opowiadania autor przekazu wykorzystał motyw, jaki możemy znaleźć w „testamencie” metropolity Konstantyna:

⁸⁵ Zob. И. Еремин, *Киевская летопись*, s. 81–90; Г.Ю. Филипповский, *op. cit.*, s. 119–121; И.Н. Данилевский, *op. cit.*, s. 337–364; А. Ковалёв, *op. cit.*, s. 6–10.

⁸⁶ G. Revelli, *Monumenti letterari su Boris e Gleb*, Genova 1993, s. 229, 235.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ипатьевская летопись*, kol. 236.

⁸⁹ *Ibidem*, kol. 288; zob. *Latopis Kijowski 1118–1158*, przeł. i kom. E. Goranin, Wrocław 1995, s. 15.

„быѣ же и смѣръ юго сица . ꙗко ѹмираючи ему призва к собѣ еписпа Черниговьского . Антонѣа . заклатъ и гл҃а сице . ꙗко по ѹмерьтвии моемъ не погребешъ тѣла моего. но ѹжемы поверзше за нозѣ мои . извлечѣте ма из града . и поверзѣте ма псомъ . на расхытанье”⁹⁰.

Wspomniany wątek „porzucenia ciała zmarłego psom na rozszarpanie” przeszedł do literatury staroruskiej prawdopodobnie ze słowiańskiego przekładu *Żywotów Chersońskich świętych*⁹¹. Obserwacje tekstologiczne P. Tołoczki, dowodzą, że wspomniane *Żywoty* stały się inspiracją dla latopisarskich charakterystyk pośmiertnych, utrzymanych w duchu skrajnej ascezy. Redaktor *Kroniki kijowskiej* wykorzystał wspomniany wątek dla wyeksponowania męczeńskiej śmierci księcia Andrzeja. Kluczową rolę odegrała w nim postać Ambała, którego postawa stała się pretekstem do ukazania nikczemności zamachowców. Wybór ów nie był chyba przypadkowy. „Heretyk” i „Żyd”, jak określił Ambała autor tekstu, doskonale nadawał się na „czarny charakter” opowieści. Obcy, który doznał wielu dobrodziejstw od księcia Andrzeja, odwodził się niewiernością oraz bezwzględnością, zamierzając szczątki swojego dobrodzieja rzucić psom na pożarcie. Warto podkreślić, że jedynym pozytywnym bohaterem wspomnianej fabuły był, nomen omen, Kuźma Kijowianin⁹². To on zadbał, by ciało zmarłego władcy zostało pochowane zgodnie z należną mu czcią. Wydaje się, że we wspomnianym passusie mamy przykład modelowania przekazu w duchu południowo-ruskim: poprzez skonstruowanie opozycji: północ zamieszкана przez zdziczałą społeczność (wszak ciała księcia również nie chcieli pochować mieszkańcy Bogolubowa i hierarchowie Włodzimierza nad Kłazmą) i cywilizowana Ruś – uosabiana przez Kuźmę Kijowianina.

Powyższe uwagi wzmacniają więc przekonanie, że tekst *Kroniki kijowskiej* jest wersją wtórną, poddaną obróbce literackiej zgodnie z pewnym kanonem przedstawiania „zabójstw książęcych”. Uderzające jest, że zarówno w wersji północno-ruskiej, jak i kijowskiej *Opowieści o zabójstwie Andrzeja* brak jest jakichkolwiek informacji o ukaraniu zamachowców. Możemy domniemywać, że uniknęli kary, inaczej trudno wyjaśnić milczenie latopisarzy, którzy zapewne nie omieszkiliby wspomnieć o kaźni tych, którzy dopuścili się mordu na przedstawicielach dynastii panują-

⁹⁰ Лаврентьевская летопись, kol. 349; П.П. Толочко, «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги», „Ruthenica” 2010, 9, s. 17–23. Ostatnio motyw ów analizował również I. Danilewski, który wskazywał na jego zbieżność z biblijnym opisem pogrzebu Chrystusa, И.Н. Данилевский, *op. cit.*, s. 337–364.

⁹¹ *Ibidem*, s. 19.

⁹² Już N. Serebrjanskij wątpił, by Kuźma Kijowianin był postacią historyczną. Н.И. Серебрянский, *op. cit.*, s. 58. Por. А. Ковалёв, *op. cit.*, s. 10.

cej⁹³. Dopiero w późnych XV-wiecznych przekazach pojawia się wiadomość o karze na zamachowcach, których książę Wsiewołod nakazał utopić w jeziorze. W XVI-wiecznych przekazach wśród ukaranych spiskowców była wymieniana również druga żona księcia, z pochodzenia Bułgarka⁹⁴.

Motyw oprawców książęcych wywodzących się spoza „ruskiego świata” znalazł swoją kontynuację w kolejnych wersjach *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego*. W powstałym w pierwszej połowie XV w. letopisie rogożskim, który zdaniem uczonych zawiera fragmenty tzw. twerskiego latopisu, pojawił się po raz pierwszy wątek żony księcia, której przypisano rolę głównej inspiratorki zabójstwa. Nie wymieniona z imienia Bułgarka chciała w ten sposób pomścić krzywdy swoich pobratymców – Bułgarów Nadwożańskich, ustawicznie nękanych najazdami włodziemiersko-suzdalskiego księcia⁹⁵. Interesujące jest, że na jednej z miniatur bogato ilustrowanego Latopisu radziwiłłowskiego, przedstawiającej scenę zabójstwa księcia Andrzeja Bogolubskiego, znajduje się postać kobieca, jakkolwiek w tekście kroniki nie jest ona wzmiankowana. Wspomniany kodeks radziwiłłowski powstał pod koniec XV lub na pocz. XVI stulecia, jednakże część jego miniatur, zdaniem badaczy, została skopiowana ze starszego, niezachowanego zводу latopisarskiego 1212 r.⁹⁶, dlatego też trudno określić kiedy dokładnie powstała „nowa” wersja opowieści. Autor latopisu rozwinął znany już nam motyw zabójców, którzy, jak „zwierzę dziwne rycząc na swojego Pana, poszli pijani do monastynu bogolubskiego”⁹⁷. W XV-wiecznej redakcji latopisu I sofijskiego *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Jurewicza* pojawił się wspomniany już oprawca księcia – niejaki Офрем Моизич⁹⁸. Przekazy nie podają żadnych szczegółów na temat przynależności etnicznej wspomnianego zamachowcy, jakkolwiek w historiografii panuje przekonanie, niemal graniczące z pewnością, że miał on semickie pochodzenie⁹⁹. Wspomniane XV-wieczne wersje stały się pod-

⁹³ Według A. Karpowa, zabójcy znaleźli schronienie na dworze Rościsławiczów. А.Ю. Карпов, *Андрей Боголюбский*, Москва 2020, s. 354–355.

⁹⁴ Zob. M.S. Flier, *The Murder of Andrej Bogoljubskij in Word and Image*, w: *Philology Broad and Deep: In Memoriam Horace Gray Lunt*, red. M.S. Flier, D.J. Birnbaum, C.M. Vakareliyska, Bloomington 2014, s. 103–118.

⁹⁵ *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, kol. 250.

⁹⁶ Н.Н. Воронин, Рец. на кн. Арциховский, s. 112.

⁹⁷ *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, kol. 251.

⁹⁸ *Софийская первая летопись*, s. 174.

⁹⁹ Krytyczne uwagi na temat poglądów historyków o pochodzeniu Efraima Mojseszowicza, zob. Е. Левин, *Еврейский след в убийстве Андрея Боголюбского*, <http://booknik.ru/today/all/evreyiskiyi-sled-v-ubiyistve-andreya-bogolyubskogo/> [dostęp: 10 I 2021], tam też zestawienie literatury.

stawą do konstruowania kolejnych podań, które najpełniejsze rozwinięcie znalazły w XVI-wiecznej *Opowieści o założeniu Moskwy*.

Podsumowując powyższe refleksje, możemy zauważyć, że spośród zachowanych w piśmiennictwie ruskim wersji *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego* największą wartość poznawczą ma tzw. *Krótką opowieść* która w znacznie mniejszym stopniu została poddana „obróbce literackiej”, aniżeli pozostałe teksty. Prezentowane w niej informacje o zamachowcach pozwalają w połączeniu z danymi lingwistycznymi oraz obserwacją procesów zachodzących na obszarze Rusi włodzimiersko-suzdalskiej wysunąć przypuszczenie, że inspiratorzy mordu wywodzili się z jednego z miejscowych i zapewne wpływowych rodów, zaś motywów morderstwa możemy doszukiwać się nie tylko na tle konfliktów społecznych, lecz również złożonych relacji etnicznych. Kolejne wersje *Opowieści o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego*, komponowane na wzór cyklu *Opowieści o męczeńskiej śmierci Borysa i Gleba*, portretowały zamachowców wedle określonego schematu: jako ludzi pozbawionych wszelkich zasad moralnych oraz norm postępowania. Do realizacji tego celu świetnie nadawał się motyw „obcego-heretyka”: Lacha, Torka, Osetyńca, Warega czy podstępnej Bułgarki.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, red. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum nova series, t. 2, Berlin 1923.
- Ipat'yevskaia letopis'*, w: *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 2, Sankt Peterburg 1908.
- Lavrent'yevskaia letopis'*, w: *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 1, Leningrad 1926–1928.
- Latopis Kijowski 1118–1158*, przeł. i kom. E. Goranin, Wrocław 1995.
- Letopisnyy sbornik, imenuemyy Tverskoyu letopis'yu*, w: *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 15, Sankt Peterburg 1863.
- Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov*, red. A.N. Nasonov, Moskva–Leningrad 1950.
- Pskovskaya i Sofiyskaya letopisi*, w: *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 5, Sankt Peterburg 1851.
- Radzivilovskaya letopis'*, w: *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, t. 38, oprac. M.D. Priselkov, Leningrad 1989.

Studies (Opracowania)

- Bartnicki M., *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015.
- Belyayev I.D., *Skazaniya o nachale Moskovy*, „Russkiy vestnik” 1868, 74 [Беляев И.Д., Сказания о начале Москвы, „Русский вестник” 1868, 74].
- Bestuzhev-Ryumin K.N., *O sostave russkikh letopisey do kontsa XV v.*, Sankt Peterburg 1868 [Бестужев-Рюмин К.Н., О составе русских летописей до конца XV в., Санкт Петербург 1868].
- Brandt T., *Kongemordet i FINDERUP Lade*, København 2018.

- Budovnits I.U., *Obshchestvenno-politicheskaya mysl' drevney Rusi (XI–XIV vv.)*, Moskva 1960 [Будовниц И.У., *Общественно-политическая мысль древней Руси (XI–XIV вв.)*, Москва 1960].
- Danilevskiy I.N., *A byl li kazus? Nekotoryye razmyshleniya ob odnoy perebranke, kotoroy, veroyatno, nikogda ne bylo*, „Kazus. Individual'noyei unikal'noye v istorii” 2003, 5 [Данилевский И.Н., *А был ли казус? Некоторые размышления об одной перебранке, которой, вероятно, никогда не было*, „Казус. Индивидуальное и уникальное в истории” 2003, 5].
- Dobrodomov I.G., *Ob odnom alano-burtasskom imeni v epitafiakh volzhskikh bulgar XIV veka*, w: *Onomastika i epigrafika srednevekovoy Vostochnoy Yevropy i Vizantii*, red. V.P. Yaylenko, Moskva 1993 [Добродомов И.Г., *Об одном алаано-буртасском имени в эпитафиях волжских болгар XIV века*, w: *Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии*, red. В.П. Яйленко, Москва 1993].
- Filippovskiy G.Yu., *Stoletiye derzaniy: Vladimirskaia Rus' v literature XII v.*, Moskva 1991 [Филипповский Г.Ю., *Столетие держаний: Владимирская Русь в литературе XII в.*, Москва 1991].
- Flier M.S., *The Murder of Andrej Bogoljubskij in Word and Image*, w: *Philology Broad and Deep: In Memoriam Horace Gray Lunt*, red. M.S. Flier, D.J. Birnbaum, C.M. Vakareliyska, Bloomington 2014.
- Froyanov I.Ya., *Kiyevskaya Rus'.* *Ocherki otechestvennoy istoriografii*, Leningrad 1980 [Фроянов И.Я., *Киевская Русь. Очерки отечественной историографии*, Ленинград 1980].
- Gippius A.A., Mikheyev S.M., «*Ubiytzy velikogo knyazya Andreyu: Nadpis' ob ubiystve Andreyu Bogolyubskogo iz Pereslavya-Zaleskogo*», „Slověne” 2020, 9, 2 [Гиппиус А.А., Михеев С.М., «Убийцы великого князя Андрея»: Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Переславля-Залесского», „Slověne” 2020, 9, 2].
- Hurwitz E.S., *Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and the Myth*, Firenze 1980.
- Ikonnikov V.S., *Opyt russkoy istoriografii*, Kiyev 1908 [Иконников В.С., *Опыт русской историографии*, Киев 1908].
- Povayskiy D.I., *Istoriya Ryazanskogo knyazhestva*, Moskva 1858 [Иловайский Д.И., *История Рязанского княжества*, Москва 1858].
- Karпов A.Yu., *Andrej Bogolyubskiy*, Moskva 2020 [Карпов А.Ю., *Андрей Боголюбский*, Москва 2020].
- Khrushchev I.P., *O drevnerusskikh istoricheskikh povestyakh i skazaniyakh XI–XII stoletiy*, Kiyev 1878 [Хрущев И.П., *О древнерусских исторических повестях и сказаниях XI–XII столетий*, Киев 1878].
- Klyuchevskiy V.O., *Kurs russkoy istorii*, ch. I, Moskva 1987 [Ключевский В.О., *Курс русской истории*, ч. I, Москва 1987].
- Kovalëv A., *Ubiystvo Andriyeyu Bogolyubskogo i yego osvesheniye v pamyatnikakh letopisaniya*, „Scriptorium: historyya starazhytnaha svyetui syarednikh vyakow” 2010, 6, <https://elib.bsu.by/handle/123456789/91494> [Ковалёв А., *Убийство Андрия Богоябского и его освещение в памятниках летописания*, „Scriptorium: гісторыя старажытнага свету і сярэдніх вякоў” 2010, 6, <https://elib.bsu.by/handle/123456789/91494>], [dostęp: 20 XII 2020].
- Korsakov D.A., *Merya i Rostovskoye knyazhestvo. Ocherki iz istorii Rostovsko-Suzdal'skoym zemli*, Kazan' 1872 [Корсаков Д.А., *Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростовско-Суздальской земли*, Казань 1872.].
- Krivoshcheyev Yu.V., *Gibel' Andreyu Bogolyubskogo. Istoricheskoye rassledovaniye*, Sankt Peterburg 2003 [Кривошеев Ю.В., *Гибель Андрея Боголюбского. Историческое расследование*, Санкт Петербург 2003].

- Kuchkin A.V., *Letopisne povestovaniya ob ubiyeni kn. Andeya Bogolyubskogo*, w: *Pis'mennyye pamyatniki istorii Drevney Rusi*, red. Ya.N. Shapov, Sankt Peterburg 2003 [Кучкин А.В., *Летописные повествования об убийстве князя Андрея Боголюбского*, w: *Письменные памятники истории Древней Руси*, red. Я.Н. Шапов, Санкт Петербург 2003].
- Kuzhlev M.V., *Vizantiyskiye obraztsy v rabote drevnerusskogo knizhnika: k istoriko-literaturnoy kharakteristike ekfrasisa v sostave Povesti ob ubiyenii Andrey Bogolyubskogo*, <https://conference-spbu.ru/conference/42/reports/13422> [Кузлев М.В., *Византийские образцы в работе древнерусского книжника: к историко-литературной характеристике экфрасиса в составе Повести об убийстве Андрея Боголюбского*, <https://conference-spbu.ru/conference/42/reports/13422>], [dostęp: 4 I 2021].
- Kuznetsov A.A., *Svedeniya istochnikov XV–XVII vv. ob uchastii v ubiystve Andrey Bogolyubskogo yego zheny*, w: *Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.). K 80-letiyu chlena-korrespondenta RAN V.I. Buganova sbornik statey*, red. N.M. Rogozhin, Moskva 2012 [Кузнецов А.А., *Сведения источников XV–XVII вв. об участии в убийстве Андрея Боголюбского его жены*, w: *Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). К 80-летию члена-корреспондента РАН В.И. Буганова сборник статей*, red. Н.М. Рогожин, Москва 2012].
- Levin Ye., *Yevreyskiy sled v ubiystve Andrey Bogolyubskogo*, <http://booknik.ru/today/all/evreyskiyi-sled-v-ubiystve-andreya-bogolyubskogo/> [Левин Е., *Еврейский след в убийстве Андрея Боголюбского*, <http://booknik.ru/today/all/evreyskiyi-sled-v-ubiystve-andreya-bogolyubskogo/>], [dostęp: 10 I 2021].
- Limonov Yu.A., *Vladimiro-Suzdal'skaya Rus': ocherki sotsial'no-politicheskoy istorii*, Leningrad 1987 [Лимонов Ю.А., *Владими́ро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории*, Ленинград 1987].
- Mavrodin V.V., *Narodnyye vosstaniya v revney Rusi XI–XIII vv.*, Moskva 1961 [Мавродин В.В., *Народные восстания в ревеней Руси XI–XIII вв.*, Москва 1961].
- Mavrodin V.V., *Obrazovaniye Drevnerusskogo gosudarstva*, Leningrad 1945 [Мавродин В.В., *Образование Древнерусского государства*, Ленинград 1945].
- Nasonov A.N., *Istoriya russkogo letopisaniya XI – nach. XVIII v.*, Moskva 1969 [Насонов А.Н., *История русского летописания XI – нач. XVIII в.*, Москва 1969].
- Passek V.V., *Knyazheskaya i doknyazheskaya Rus'*, w: *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve Istorii i Drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete, Iyul'-Sentyabr'*, kniga tret'ya, Moskva 1870 [Пасек В.В., *Княжеская и докняжеская Русь*, w: *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, Июль-Сентябрь*, книга третья, Москва 1870].
- Pashuto V.T., *Vneshnyaya politika Drevney Rusi*, Moskva 1968 [Пашуто В.Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968].
- Pelenski J., *The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kiev an Rus'*, „Harvard Ukrainian Studies” 1987, 11, 34.
- Pogodin M.P., *Knyaz' Andrey Yur'yevich Bogolyubskiy*, „Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya” 1849, 10 (54) [Погодин М.П., *Князь Андрей Юрьевич Боголюбский*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1849, 10 (54)].
- Presnyakov A.E., *Lektsii po russkoy istorii*, t. 1, Moskva 1938 [Пресняков А.Е., *Лекции по русской истории*, t. 1, Москва 1938].
- Priselkov M.D., *Istoriya russkogo letopisaniya*, Sankt Peterburg 1996 [Приселков М.Д., *История русского летописания*, Санкт Петербург 1996].
- Revelli G., *Monumenti letterari su Boris e Gleb*, Genova 1993.
- Ryabinin Ye.A., *Finno-ugorskiye plemena v sostave Drevney Rusi. K istorii slavyano-finskikh etnokul'turnykh svyazey. Istoriko-arkheologicheskiye ocherki*, Sankt Peterburg 1997 [Рябинин Е.А., *Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских*

- этнокультурных связей. Историко-археологические очерки, Санкт Петербург 1997].
- Rybakov B.A., *Kiyevskaya Rus' i russkiye knyazhestva XII–XIII vv.*, Moskva 1982 [Рыбаков Б.А., Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв., Москва 1982].
- Rybakov B.A., *Russkiye letopistsy i avtor «Slova o polku Igoreve»*, Moskva 1972 [Рыбаков Б.А., Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве», Москва 1972].
- Salmina M.A., *Istochniki „Povesti o zachale Moskvu”*, „Trudy Otdela drevnerusskoy literatury” 1960, 16 [Салмина М.А., Источники „Повести о начале Москвы”, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1960, 16].
- Serebryanskiy N.I., *Drevnerusskiye knyazheskiye zhitiya (obzor redaktsiy i teksty)*, Moskva 1915 [Серебрянский Н.И., Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты), Москва 1915].
- Shakhmatov A.A., *Obozreniye russkikh letopisnykh svodov*, Leningrad 1936 [Шахматов А.А., Обзорение русских летописных сводов, Ленинград 1936].
- Shambinago S.K., *Povesti o nachale Moskvu*, „Trudy Otdela drevnerusskoy literatury” 1936, 3 [Шамбинаго С.К., Повести о начале Москвы, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1936, 3].
- Shilov A.L., *Etnonimy i neslavyanskiye antroponymyberestyanykh gramot*, „Voprosy onomastiki” 2010, 1 [Шилов А.Л., Этнонимы и неславянские антропонимы берестяных грамот, „Вопросы ономастики” 2010, 1].
- Tatishchev V.N., *Istoriya Rossiyskaya s samykh drevneyshikh vremen*, t. 3, Moskva 1774 [Татищев В.Н., История Российская с самых древнейших времен, t. 3, Москва 1774].
- Tolochko P.P., *Drevnerusskaya narodnost'. Voobrazhayemaya ili real'naya*, Sankt Peterburg 2005 [Толочко П.П., Древнерусская народность. Воображаемая или реальная, Санкт Петербург 2005].
- Tolochko P.P., «Yemshe, vlachakhu poverzshe uzhi za nogi», „Ruthenica” 2010, 9 [Толочко П.П., «Емше, влачакху поверзше ужи за ноги», „Ruthenica” 2010, 9].
- Toporov V.N., «Baltica» *Podmoskov'ya*, w: *Balto-slavyanskiy sbornik*, red. V.N. Toporov, Moskva 1972 [Топоров В.Н., «Балтика» Подмосковья, w: Балто-славянский сборник, red. В.Н. Топоров, Москва 1972].
- Voronin N.N., *Andrey Bogolyubskiy*, Moskva 2007 [Воронин Н.Н., Андрей Боголюбский, Москва 2007].
- Voronin N.N., *Andrey Bogolyubskiy i Luka Khrizoverg (Iz istorii russko-vizantiyskikh otnosheniy XII v.)*, „Vizantiyskiy vremennik” 1962, 21 [Воронин Н.Н., Андрей Боголюбский и Лука Хризовберг (Из истории русско-византийских отношений XII в.), „Византийский временник” 1962, 21].
- Voronin N.N., *Iz istorii russko-vizantiyskoy bor'by XII v.*, „Vizantiyskiy vremennik” 1965, 26 [Воронин Н.Н., Из истории русско-византийской борьбы XII в., „Византийский временник” 1965, 26].
- Voronin N.N., «Povest' ob ubiystve Andreyа Bogolyubskogo» i yeye avtor, „Istoriya SSSR” 1963, 3 [Воронин Н.Н., «Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и ее автор, „История СССР” 1963, 3].
- Voronin N.N., *Rets. na kn.: Artsikhovskiy A.V. Drevnerusskiye miniatyury kak istoricheskiy istochnik*, „Vestnik Akademii nauk SSSR” 1945, 9 [Воронин Н.Н., Рец. на кн.: Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник, „Вестник Академии наук СССР” 1945, 9].
- Voronin N.N., *Skazaniye o pobeде nad bolgarami 1164 g. i prazdnike Spasa*, w: *Problemy obshchestvenno-politicheskoy istorii Rossii i slavyanskikh stran: Sb. statey k 70-letiyu akad. M.N. Tikhomirova*, Moskva 1963 [Воронин Н.Н., Сказание о победе над болгарями

- 1164 г. и празднике Спаса, w: *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова*, Москва 1963].
- Yeremin I.P., *Kyjevskaya letopis' kak pamyatnik literatury*, „Trudy Otdela drevnerusskoy literatury” 1949, 7 [Еремин И.П., *Киевская летопись как памятник литературы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1949, 7].
- Yusova N.M., «*Problema davn'orus'koyi narodnosti*» v pratsi V.V. Mavrodina „*Obrazovaniye Drevnerusskogo gosudarstva*” (1945 r.), „Ruthenica” 2001, 1 [Юсова Н.М., «Проблема давньоруської народності» в праці В.В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.), „Ruthenica” 2001, 1].
- Zabelin I.Ye., *Sledy literaturnogo truda Andreya Bogolyubskogo*, w: *Arkheologicheskiye izvestiya i zametki*, nr 2–3, red. I.A. Linnichenko, V.M. Mikhaylovskiy, Moskva 1895 [Забелин И.Е., *Следы литературного труда Андрея Боголюбского*, w: *Археологические известия и заметки*, nr 2–3, red. И.А. Линниченко, В.М. Михайловский, Москва 1895].

Websites (Strony internetowe)

- <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/723/> [dostęp: 10 I 2021].
- <https://nauka.tass.ru/nauka/6817689> [dostęp: 10 I 2021].

NOTA O AUTORZE

Mariusz Bartnicki – dr hab., zainteresowania badawcze: Ruś Kijowska XI–XIII w., stosunki polsko-ruskie w średniowieczu, dzieje elit politycznych Rusi Czerwonej, europejskie dzieje militarne.